

Horyzonty Polityki
2021, Vol. 12, N° 39

ANNA BUDZANOWSKA

<http://orcid.org/0000-0002-8662-605X>

Uniwersytet Jagielloński
abudzanowska@gmail.com

DOI: 10.35765/HP.2077

Od chrześcijańskiego racjonalizmu do racjonalistycznego ateizmu – francuska myśl oświeceniowa

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Artykuł ma na celu wykazanie, że antychrześcijańskie treści, obecne we francuskiej filozofii podziemnej XVIII wieku (*philosophie clandestins*), libertynów erudycyjnych związanych z środowiskiem akademii: *Académie des Sciences*, *Académie française*, a zwłaszcza *Académie des Inscriptions et Belles Lettres* (tzw. Małej Akademii), miały wpływ na formowanie się idei laickości zaproponowanej przez ideowych ojców rewolucji 1789 roku dla Francji ery porewolucyjnej.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Głównym analizowanym problemem badawczym jest podejście do zagadnienia religii i wiary w ideach podziemnych filozofów, niekojarzonych z refleksją polityczną, związanych bowiem ze światem literackim epoki, zapisanych na kartach *manuscripts philosophiques clandestins*. Zastosowano metody badawcze właściwe dla nauk społecznych i humanistycznych, w tym analizę krytyczną, badania porównawcze i metodologię teorii literatury.

PROCES WYWODU: Na podstawie treści tajnych manuskryptów, w szczególności: N. Fréreta, J.L. de Burigny'ego i Du Marsais, zaprezentowano ślady przejścia z chrześcijańskiego racjonalizmu – idei wiodącej okresu absolutyzmu oświeconego we Francji – w koncepcję racjonalistycznego ateizmu, który stał się wyróżnikiem francuskiego oświecenia i ery porewolucyjnej.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Filozofia potajemna przyczyniła się do skruszenia *Ancien régime'u*. Libertyni erudycyjni wywodzący się ze świata

Sugerowane cytowanie: Budzanowska, A. (2021). Od chrześcijańskiego racjonalizmu do racjonalistycznego ateizmu – francuska myśl oświeceniowa. *Horyzonty Polityki*, 12(39), 143-155. DOI: 10.35765/HP.2077.

literatury, niekojarzeni z refleksją polityczną ani prawną, zakwestionowali istnienie boga, traktując religie jako systemy etyczne służące kontroli społecznych postaw. Idee niegroźne, jako obserwacja naukowo-badawcza, przełożone do sfery ustrojowo-politycznej ukonstytuowały rdzeń ideowy wyniesiony przez encyklopedystów na sztandary rewolucji 1789 roku, które następnie zapisano w doktrynie laickości epoki porewolucyjnej Francji republikańskiej.

WNIOSKI, INNOWACJE I REKOMENDACJE: Badania ostatnich dziesięcioleci dowiodły, że istniała zależność pomiędzy osiemnastowiecznymi akademikami a rozkwitem heterodoksyjnej i antyreligijnej, libertyńskiej myśli, krążącej w podziemnym obiegu za pośrednictwem manuskryptów filozoficznych. Zjawisko to równoległe do oficjalnej, publicznej działalności badawczej akademików z różnych dziedzin, w tym literatury czy nauk ścisłych, stało się ważnym elementem samookreślenia się epoki, zwłaszcza we Francji i tego, co tam zdarzyło się w odniesieniu do procesów sekularyzacji po 1789 roku.

SŁOWA KLUCZOWE:

philosophie clandestine, radykalne oświecenie we Francji, racjonalny ateizm, N. Fréret, J.L. de Burigny, Du Marsais

Abstract

FROM CHRISTIAN RATIONALISM TO RATIONALIST
ATHEISM. ANTYRELIGIJNE KONCEPCJE WE
FRANCUSKIEJ FILOZOFII PODZIEMNEJ

RESEARCH OBJECTIVE: The objective of the article is to prove that the anti-Christian libertine theories present in the French underground philosophy of the XVIII century (*philosophie clandestins*), the secret philosophers associated with the academy environment: Académie des Sciences, Académie française, and especially the Académie des Inscriptions et Belles Lettres (so-called. The Small Academy) influenced the formation of the idea of secularism proposed by ideological fathers of the Revolution of 1789 for post-revolution France.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem under consideration is the approach of the French secret philosophers to the issue of religion and faith that is not associated with political reflection but related to the literary world of the era, written on the pages of manuscrits philosophiques clandestins. Social and humanities-specific research methods were used, including critical analysis, comparative research and methodology of literature theory.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The article is based on the contents of secret manuscripts in particular: N. Fréret, J.L. de Burigny and

Du Marsais. It articulates visible traces of the transition from Christian rationalism, the leading thought of the period of enlightened absolutism in France, to the concept of rationalist atheism that became the signature of the the French Enlightenment and the post-revolution era.

RESEARCH RESULTS: The secret philosophers associated with the literary world, but not with political or legal reflection, questioned the thesis of the existence of God by treating religions as ethical systems for controlling social attitudes. The harmless thoughts of scientific observation, translated into the legal and political sphere, constituted the ideological core raised for the banners of the Revolution of 1789, which were then enshrined in the doctrine of secularism of the post-revolutionary era of the French republican concept.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, RECOMMENDATIONS: Studies of recent decades have also shown that there was a relationship between eighteenth-century academicians and the heterodox and atypical, liberal thought circulating in the underground through of philosophical manuscripts. This phenomenon is parallel to the official public research activities of academicians from various fields: including literature or science, which has become an important part of the self-determination of the era, especially in France and to what happened there with regard to the processes of secularization after 1789.

KEYWORDS:

philosophie clandestine, radical enlightenment in France, rational atheism, N. Fréret, J.L. de Burigny, Du Marsais

WSTĘP

Fenomen oświeceniowej filozofii podziemnej (*philosophie clandestine*), od upublicznienia wiedzy o jej istnieniu przez francuskiego historyka i bibliografa Gustave'a Lanson'a w 1912 roku, jest przedmiotem stałych poszukiwań badawczych, bowiem do dziś zjawisko to nie ujawniło całego swego bogactwa (Lanson, 1912, s. 293-317).

Badania z zakresu historii myśli politycznej, poświęcone tzw. *philosophie clandestine*, wpłynęły na zmianę tradycyjnego obrazu społecznego i ideowego oświeceniowej Francji oraz zweryfikowały konteksty dzieł wielkich nowożytnych filozofów, ukazując ich szczególną relację z europejskim dziedzictwem intelektualnym (Benítez, 1996). *Philosophie clandestine* jest także świadectwem istnienia podziemnych ośrodków opiniotwórczych oraz przenikania do społecznego obiegu undergroundowych, radykalnych koncepcji społecznych

i politycznych, które zainspirowały powstanie francuskiej, porewolucyjnej doktryny laickości (*laïcité*).

Ewolucja *philosophie clandestine* przebiegała w kilku etapach. Uznaje się, że podziemny obieg idei pojawił się już wraz z ruchem hugenotów w czasie francuskich wojen religijnych (1652-1698) i powstań w latach dwudziestych XVII wieku. Pierwsze manuskrypty tajnej filozofii nawiązywały do tradycji wielkich traktatów filozoficznych. Następnie były kompilacją fragmentów tekstów libertyńskich opatrzonych autorską, krytyczną lub apologetyczną interpretacją źródeł, dokonaną przez redaktorów, kopistów i podziemnych filozofów (McKenn, 1996, s. 523-535). Interesującym zjawiskiem powiązaniem z istnieniem filozofii podziemnej była inkorporacja wielu jej wątków do dzieł literackich epoki (Deprun, 1970, s. 331-340). Wreszcie, filozofia potajemna przyczyniła się do zaistnienia warunków, które zaowocowały „skruszeniem” *Ancien régime’u*. Autorzy tajnych manuskryptów przystąpili do prac nad hasłami *Encyklopedii*, tworząc dzieło, które pod względem edytorskiego rozmachu i metodycznie wyłożonego światopoglądu stało się ewenementem w literaturze europejskiej, symbolem ideowym epoki i dziedzictwem intelektualnym francuskiego oświecenia¹. Jedną z fundamentalnych koncepcji ideowych francuskich encyklopedystów była zmiana podejścia do zagadnień religii i wiary. Z pewnością nie byłyby one tak radykalne, gdyby w tekstach tajnych filozofów dostrzegalne nie stały się ślady przejścia z chrześcijańskiego racjonalizmu – idei wiodącej okresu absolutyzmu oświeconego we Francji – w koncepcję racjonalistycznego ateizmu, który stał się wyróżnikiem francuskiego radykalnego oświecenia – rdzenia ideowego koncepcji rozdziału tronu i ołtarza, wyniesionego przez encyklopedystów na sztandary rewolucji 1789 roku, a następnie zapisanego w doktrynie laickości epoki rewolucyjno-republikańskiej (Budzanowska, Pietrzykowski, 2020, s. 281-297).

---

1 *Encyclopédie – dictionnaire raisonné de sciences, des arts et des métiers*, wydana pomiędzy 1751-1780 składała się z 35 tomów (70 tys. haseł i 3 tys. ilustracji), opracowanych przez ponad 150 autorów.

KARTEZJAŃSKIE TROPY

Pierwsze zapowiedzi laickiego przełomu to rywalizacja pomiędzy sceptycyzmem a racjonalizmem, widoczna w polemikach toczonych wokół wyobrażeń pyrronizmu Michela de Montaigne'a a teorią racjonalizmu Kartezjusza (Craig, 1998, s. 370-375). Warto pamiętać, że dziedzictwo intelektualne de Montaigne'a znalazło się na indeksie dzieł zakazanych, gdy podważył on racjonalność dowodu cudów i duszy. Jednak w przedmiotowym aspekcie interesują nas rozważania Malebranche'a (1638-1715) i jego dzieło *De la recherche de la vérité* powstałe w wyniku wieloletnich, krytycznych studiów nad kartezjańskim *Traité de l'homme*. Traktat, mimo że skoncentrowany na myśli kartezjańskiej, podjął krytykę koncepcji de Montaigne'a, stając się świadectwem tajnych dysput o wiarygodności dwóch metod poznawczych, ważnych dla kształtowania się laickości – metafizycznej demonstracji i metody dowodów historycznych. Wybierając drugie podejście w odniesieniu do religii i wiary kontynuatorzy tradycji racjonalizmu twierdzili:

Jeśli dowodem rozumu jest pewność, nie potrzeba Objawienia; jeśli rozum ludzki jest przewodnikiem po rzeczywistości, boski rozum za nim podąża; Biblia to opowieść o tyranicznym Bogu, którego czyny są niezgodne z koncepcją sprawiedliwości, dobroci i mądrości Doskonałej Istoty, religia jest zamysłem politycznym i została wymyślona dla okiełznania prymitywnego i nieszczęśliwego ludu (Malebranche, 1678).

Równie wczesnym zwiastunem antyreligijnego przeobrażenia się elit intelektualnych Francji była popularność w kręgach arystokracji i bogatego mieszczaństwa *Theophrastus Redivivus*². Stanowił on jedną z pierwszych metodologicznie opracowanych antologii

---

2 Data powstania *Theophrastus Redivivus* nie jest znana. Wskazuje się na początki XVII w. *Theophrastus Redivivus* był zbiorem łacińskich tekstów propagujących ateizm i materializm takich autorów, jak m.in: Pietro Pomponazzi, Lucilio Vanini, de Montaigne, Machiavelli, Pierre Charron i Gabriel Naudé. Należy dodać, że pod tym samym tytułem w 1659 r. ukazał się we Frankfurcie druk Eliasza Johana Hesselinga w obronie szwajcarsko-niemieckiego badacza i eksperymentatora Paracelsusa. Poza wspólnym łacińskim tytułem oba dzieła nie mają ze sobą nic wspólnego: zob.: *Theophrastus Redivivus*. Renaissance Quarterly, doi. 10.2307/2861009.

antyreligijnych komponujących się w libertyńskie *credo* przeciw Bogu, którego myślą przewodnią było twierdzenie, że myśliciele od starożytności postrzegali religie jako systemy etyczne służące kontroli społecznych postaw (Gainluca, 2001).

AKADEMICCY PREKURSORZY

Zanim do prac nad dziełem *Encyklopedii* przystąpili jej twórcy pod redakcją d'Amberta i Diderota, antyreligijnymi ideami inspirowali Francuzów tajni filozofowie związani ze środowiskiem akademii: *Académie des Sciences*, *Académie française*, a zwłaszcza *Académie des Inscriptions et Belles Lettres* (tzw. Małej Akademii)³. To oni stali się inspiracją dla encyklopedystów. Byli pokoleniem badaczy i literatów, którym – po reformie Małej Akademii w 1701 roku dekretem królewskim Ludwika XIV – przyzwolono na interdyscyplinarne eksploracje z zakresu starożytności, średniowiecza, cywilizacji dalekich kultur, historii, archeologii i historii sztuki, językoznawca i literaturoznawstwa, dyplomacji i historii myśli. W swoich przedsięwzięciach akademicy libertyni siłą rzeczy dotykali zagadnień z dziejów religii i kultur innych cywilizacji, wzmacniając nowymi argumentami krytykę dogmatów chrześcijańskich i rozwijając idee laickości. Bibliothèque Mazarine w siedzibie Akademii przechowuje wyjątkowy zbiór rękopisów, w większości pochodzących z XVIII wieku, które odzwierciedlają naukowy, krytyczny wobec religii i intelektualnie wywrotowy nurt myślowy⁴. Badania ostatnich dziesięcioleci dowiodły też, że istniała bliska zależność pomiędzy osiemnastowiecznymi akademikami a rozkwitem heterodoksyjnej, libertyńskiej myśli, krążącej w podziemnym obiegu w postaci manuskryptów filozoficznych.

---

3 M.in.: Fontenelle (1657-1757, Ac. Fr 1691, Ac. D. Sciences 1697), JB. de Mirabaud (1675-1760, Ac. Fr 1726, wieczysty sekretarz 1742), N. Fréret (1688-1749, Ac D. Inscripti. 1714), wieczysty sekretarz 1742), J. Lévesque de Buriigny (1692-1785, Ac. D. Inscript. 1756), Voltaire (1694-1778, Ac. Fr. 1746), L.J. Lévesque de Pouilly (1691-1750, Ac. D. Inscript. 1722), JR. de Longueil markiz de Maisons (1699-1731, Ac.Fr.1728).

4 Zasoby tajnych manuskryptów filozoficznych, zob.: <https://www.bibliotheque-mazarine.fr/fr/impc/introduction/les-manuscripts-philosophiques-clandestins> (dostęp: 28.04.2021).

Zjawisko to było równoległe do oficjalnej, publicznej działalności badawczej akademików z różnych dziedzin nauk ścisłych, sztuki czy literatury. Niewielu jednak zdecydowało się na aktywność antyreligijną, nawet w podziemiu, bowiem groziły za to surowe represje.

Symboliczną postacią był Nicolas Fréret (1688-1749), wieczysty sekretarz Akademii Inskrypcji w latach 1742-1749, nawiązujący do tradycji libertynów erudycyjnych (Pintard, 127/1980, s. 131-162), któremu przypisuje się autorstwo antyreligijnych podziemnych manuskryptów, m.in: *La Moysade, et Examen critique du Nouveau Testament* czy *La Religion chretienne analyse* (Volpilhac-Auger, 1994). Na uwagę zasługuje oryginalność jego poglądów w zakresie historiografii (Skrzypek, 1989, s. 336-337). Akademik traktował dzieje cywilizacji jako zbiorowy wysiłek społeczeństw, a nie historię pojedynczych osobowości. Ponadto, podkreślając wkład wynalazców i postępu w rozwój cywilizacji, dystansował się wobec społecznej funkcji religii. W ujęciu historycznym skrytykował naturę pobożności, analizując zasady egzekwowania posłuszeństwa dogmatom i podkreślał, że praktyki te stoją w sprzeczności ze światopoglądem opartym na wartościach etycznych wywiedzionych z obserwacji świata i ludzkiej natury⁵. Teorie opracował na podstawie studiów nad kulturą i dziedzictwem antyku oraz historią Chin (Féret, 1744, 1758). Twierdził, że również we Francji należałoby rozpropagować konfucjański model moralności, bowiem uniwersalizm jego myśli wskazuje drogę do szczęścia dla całego społeczeństwa, a nie jednostek, i dlatego może zagwarantować trwałość wzorca kulturowego (Israel, 2006, s. 642; Rogacz, 2017, s. 140-145). Zwróćmy uwagę, że o ile poglądy Féreta były interesujące i stosunkowo niegroźne, gdy przedstawiał je jako efekt poszukiwań naukowych, to jednak jako rozważania libertyńskie stanowiły kolejny krok ku ateizmowi oświeceniowemu.

Uznaniem pośród filozoficznego undergroundu cieszył się historyk Jean Lévesque de Burigny (1692-1885), przyjęty w poczet Małej Akademii dopiero pod koniec życia w 1776 roku. Kultura francuska zawdzięcza mu inicjatywę *Słownika wiedzy uniwersalnej*, liczącego

---

5 Traktat krytyczny o Nowym Testamencie, który zaginął na wiele lat, przypisuje się N. Fréretemu. Zob.: https://books.google.pl/books?id=JPhbA-AAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 28.03.2021).

dwanaście tomów, ideologicznego dzieła poprzedzającego *Encyclopedię*. Burigny, sam będąc nietuzinkową postacią swoich czasów, współpracował z jednym z najbarwniejszych intelektualistów epoki, banitą i satyrykiem Thémiseulem de Saint-Hyacinthe'em (1684-1746). Owocem tej współpracy było współautorstwo libertyńskiego czasopiśma „L'Europe savante”. Burigny nie był radykałem, ówczesni wspominali go raczej jako zaangażowanego badacza historii miłującego pokój. Początkowo jego anonimowe manuskrypty dotyczyły krytyki apologetów religii chrześcijańskich⁶. Z czasem swoje zainteresowania poznawcze rozszerzył na zagadnienia gnozy i wiary, a pojawiające się kolejne manuskrypty poparte były studiami nad źródłami religijności różnych kultur. Burigny'emu przypisuje się autorstwo głośnej oświeceniowej sentencji „rozum unicestwia wiarę”⁷. Jednak wbrew tej formule, tuż przed śmiercią stwierdził:

Gdybym kiedyś bądź miał nieszczęście powątpiewania o nieśmiertelności duszy, terażniejszy stan mój uwolniłby mię zupełnie od takiego błędu. Ciało moje pozbawione jest czucia i ruchu, nie wiem nawet o jego istnieniu, a pomimo to myślę, rozważam, chcę, jestem (Baber, 1788).

Przypisywane mu anonimy nadal są przedmiotem analiz, badań porównawczych i interpretacji z powodu niejednoznaczności tropów ideowych.

*Filozof przystanął w mroku trzymając pochodnię – zanim zrobi krok*⁸

---

6 Ważniejszymi, rozpoznanymi do dnia dzisiejszego jako prace J. Lévesque de Burigny'ego są: *Histoire critique du Christianisme ou Examen de la religion chrétienne* (1766), *De l'Examen de la religion* (reed. S. Landucci 1996); *Traite de l'autorite du Pape* (1720), *Histoire de la philosophie paienne* (1724), *Vie de Grotius* (1752); *Recherches sur l'origine du despotisme oriental*; *Lettre de M. de Burigny a M. l'abbé Marcier sur les demeles de M. de Voltaire & de Saint-Hyacinthe* (1780).

7 Za: Recueil sans titre. Les manuscrits qui le constituent portent les titres suivants : A – B – C –. Zob.: <https://www.bibliotheque-mazarine.fr/images/Noticesclandestins/ms-1198.pdf> dostęp: 28.03.2021.

8 Du Marsais, Le Philosophe. W: *Nouvelles Liberté de penser* (1743), s. 173. Zob.: <https://encyclopedie.uchicago.edu/node/153> (dostęp: 28.03.2021).

Nieodkrytym przez wiele dekad undergroundowym filozofem był César Chesneau Du Marsais (lub Dumarsais) (1676-1756). Jego dorobek ideowy przysłoniły zainteresowania i sukcesy na niwie lingwistyki. Du Marsais był autorem najważniejszych osiemnastowiecznych rozpraw językoznawczych we Francji, ponadto na prośbę d'Alemberta przygotował większość definicji i pojęć literackich w tomach od I do VII *Encyklopedii*⁹. Najnowsze badania dowodzą, że pierwsze eseje filozoficzne Du Marsais zaczęły ukazywać się przed rokiem 1720 (Pichová, 2013, s. 2-12). Krytykował w nich dogmaty wiary, podkreślał rolę rozumu i badań empirycznych. Badacze, spierając się o autorstwo kilku manuskryptów, przypisali Du Marsais następujące teksty: *Le Philosophe*, *Les Réflexions sur l'existence de l'âme et sur l'existence de Dieu*, które ukazały się w podziemnym obiegu w ramach *L'Examen de la religion* w 1743 i 1745 roku.

Konstytutywnym esejem epoki, wyprzedzającym o wiele dekad dojrzałą doktrynę laickości, był *manuscrits clandestins – Le Philosophe*, jak okazało się wiele lat później właśnie jego autorstwa. *Le Philosophe* stał się symbolicznym manifestem francuskiego oświecenia, w którym dookreślono antyreligijność w analogii do *Ancien régime'u*.

Dumarsaisowy *Filozof* odżegnywał się od religii i nie poddawał nieświadomym namiętnościom: „Ci, którzy zdołali uwolnić się od moralizatorskich przesądów religii, uważają się za filozofów” (Du Marsais, 1743, s. 173). Przekonywał, że poznanie rzeczywistości może dokonywać się jedynie poprzez kartezjańskie dociekanie rozbudzone ciekawością badawczą, której towarzyszy chłodna refleksja i wyciszenie emocji. W ten sposób wolnomyśliciel rozprawiał się z kwestią religijności i wiary. Pisał:

Światło rozumu oraz obserwacja natury potwierdza, że żadna Najwyższa Istota nie wymaga kultu, a wielość religii i ich transformacje są dowodem na brak Objawienia. Religia jest tylko ludzką pasją [...]. Ci są uważani za filozofów, którzy odważą się obalić religijne dogmaty, gdyż zerwą kajdany, w których wiara umieściła rozum (Du Marsais, 1743, s. 174).

---

⁹ W szczególności opracowania Du Marsais z zakresu logiki i zasad gramatyki (*Logique et principe de grammaire*) wydane w 1769 r.

Przez paralełę: rozum–objawienie libertyn przewidział przejście dokonujące się w umysłowości osiemnastowiecznych Francuzów prowadzące do racjonalistycznego ateizmu, który na poziomie społeczno-politycznym pośrednio był również bodźcem wzbudzającym rewolucję 1789 roku, a w wymiarze doktrynalnym urzeczywistnionym w zapisach art. X Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela (1789), a następnie w konstytucji cywilnej kleru (1790). Porównał filozofa (człowieka oświecenia, nadchodzącej nowej ery) do chrześcijanina (człowieka *Ancien régime'u*), zestawiając obrazowo sentencje:

Rozum jest dla filozofa tym, czym łaska dla chrześcijanina. [...] Łaska determinuje chrześcijanina w działaniu; rozum określa filozofa, lecz go nie ogranicza (Du Marsais, 1743, s. 176).

W kolejnych wersach podbijał idee antyreligijne nadając nadchodzącej koncepcji *laïcité* precyzyjny, wyostrzony i prowokacyjny obraz:

Złem, któremu nie sposób zaradzić jest to, że po ustanowieniu/ukonstytuowaniu religijnych dogmatów – fałszywych idei Boga – wpaja się je ludziom i dba, by wiara uniemożliwiła ich weryfikowania, sprawdzanie i badanie. Więcej nawet, wpaja się awersję do Filozofów – prawdziwych Uczonych z obawy, by ich wiedza nie wyzwoliła wiernych z błędu wiary, w jakim tkwią. Szalbierze dogmatów religii są skuteczni, a walka z nimi jest niebezpieczna. Dla nich najważniejsza jest powszechna nieświadomość oszustwa. Trudno więc dociekać prawdy lub jej się poświęcić. Na śmiałków czeka wściekłość Fałszywych Uczonych – kapłanów o tchórzliwych, interesownych pobudkach (Du Marsais, 1743, s. 179).

Du Marsais wykreował optymistyczną wizję człowieka nowej epoki – niewierzącego wolnomyśliciela. Nieświadomie stworzył antyreligijny manifest, określając cechy moralne oraz postulowany kształt relacji społecznych. Przy czym nie dążył do zniszczenia religii i chrześcijaństwa, lecz do ich marginalizacji, udowadniając nieistotność etyczną, społeczną i polityczną. Idea zapisana na kartach tajnego manuskryptu wkomponowała się w formujące się przekonania i stała się inspiracją dla wielkich myślicieli francuskiego oświecenia.

Opisany w wersach *Le Philosophe* model sojuszu tronu i ołtarza pomimo uproszczenia i przerysowania nabrał symbolicznego znaczenia w związku z wydarzeniami rewolucji 1789 roku. To wówczas w opozycji do *Ancien régime'u* libertyńskie idee zostały przekute

w działania polityczne i legislacyjne, porywając rzesze opozycjonistów monarchii i Kościoła katolickiego do dokonania rewolucji dogmatycznej. Laicki model społeczny zaczął realizować się w rzeczywistości porewolucyjnej. Ostatecznie urzeczywistniła go ustawa z 1905 roku o rozdziale kościołów i państwa.

WNIOSKI

Podziemni filozofowie związani z akademią postrzegali kult religijny jako proces zamierzony i długotrwały, którego celem było zmanipulowanie społeczeństwa i narzucenie norm postępowania. Według libertynów erudytów wierni Francuzi – wyznawcy katolicyzmu, w tym sam monarcha i jego dwór, stawali się grupą bezkrytyczną i sterowalną, bowiem zręcznie opowiedziane zabobonne przypowieści odwracały uwagę od dociekania rzeczywistych prawd, usprawiedliwiając zbiorowe niemyślenie.

Ważnym zagadnieniem, zwłaszcza w kontekście oświecenia francuskiego i następstw rewolucji 1789 roku, jest nierozwikłany problem, a ściślej odpowiedź na pytanie odnoszące się do dwóch obszarów: teologiczno-metafizycznego i historyczno-politycznego, w jakim stopniu potajemni filozofowie, w tym akademicy zaliczani do nurtu libertynów erudycyjnych, potępiając wiarę w imię rozumu, przyczynili się do rozwoju tolerancji religijnej lub/i do eliminacji religii ze sfery publicznej. Czy przypadkiem postrzeżenie przez nich religii jako projektu politycznego nie doprowadziło do radykalizowania francuskiej myśli na tyle silnie, by w przededniu transformacji ustrojowej 1789 roku zespolić ideologicznie oszustwo kultu z monarchią. Na tej podstawie oświeceniowi ojcowie rewolucji przyjęli doktrynę nietolerancji religijnej jako powinności politycznej nowej władzy (Habermas, 2008). A zatem podziemni filozofowie, nieświadomie w roli prekursorów rewolucjonistów, zanegowali tolerancję religijną dla kolejnych pokoleń Francuzów, mimo że im samym jej odmówiono.

Badania potwierdzają, że antyreligijny lub heteroortodoksyjny charakter filozofii undergroundowej był ważnym elementem samookreślenia się epoki, zwłaszcza we Francji, i tego, co tam się zdarzyło w odniesieniu do kościoła po 1789 roku. Na kartach tajnych

manuskryptów stworzonych przez przedstawicieli Akademii odnajdziemy załączki doktryn kwestionujących dogmaty i obalających prawdy objawione rozpowszechniane przez apologetów chrześcijańskich. Jednak będąc świadectwem społecznego życia idei, koncepcje tajnych filozofów nie wyjawiały jeszcze wszystkich swoich tajemnic, gdyż manuskrypty są przedmiotem poszukiwani i analiz.

BIBLIOGRAFIA

- Baber (1788). *Eloge de Burigny*, W J.-M. Quérard (eds.), *La France litteraire ou Dictionnaire bibliographique des savants*. Paris.
- Benítez, M (1996). *La face cache des Lumières: Recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'Age classique*. Oxford-Paris: The Voltaire Foundation.
- Budzanowska A., Pietrzykowski T. (2020). The Dreyfus Affair and the Rise of Political Religion in France. W: D. Bunikowski, A. Puppo (eds), *Why Religion? Towards a Critical Philosophy of Law, Peace and God. Law and Religion in a Global Context*. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-030-35484-8_14.
- Burigny de, J. (1766). *Histoire critique du Christianisme ou Examen de la religion chrétienne*. Burigny de, J. (reed. S. Landucci 1996). *De l'Examen de la religion*. Oxford-Paris: The Voltaire Foundation.
- Burigny de, J. (1720). *Traite de l'autorite du Pape*. La Haye.
- Burigny de, J. (1780). *Lettre de M. de Burigny a M. l'abbé Marcier sur les demeles de M. de Voltaire & de Saint-Hyacinthe*. Londyn: Valade.
- Craig, E. (eds.), (1998). *Routledge encyclopedia of Philosophy* (s. 370-375). Routledge.
- Deprun, J. (1970). *Quand Sade récrit Fréret, Voltaire et d'Holbach*. W: W. Krauss, R. Pomeau, R. Garaudy, J. Fabre (eds) *Roman et Lumières au XVIIIe siècle*. Paris: Editions Sociales.
- Du Marsais, C.Ch. (1769). *Logique et principe de grammaire*. Paris.
- Du Marsais, C.Ch. (1730; 1743) *Le Philosophe. Nouvelles Liberté de penser*. Paris. <https://encyclopedia.uchicago.edu/node/153>
- Fréret, N. (1744) *Remarques sur la chronologie et sur la premier ecriture des Chinois*. <https://data.bnf.fr/fr/documents-by-rdt/11903570/te/page1>
- Fréret, N. (1758) *La defense de la chronologie fondée sur les monuments de l'histoire ancienne contre le systeme chronologique de M. Newton*. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9780361f.texteImage>
- Fréret, N. (1777). *Examen critique du Nouveau Testament*. Londyn. <https://books.google.pl/books?id=JPhbAAAAQAAJ&printsec>

- =frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Fréret, N. (1744). *Remarques sur la chronologie et sur la premier ecriture des Chinois*. <https://data.bnf.fr/fr/documents-by-rdt/11903570/te/page1> dostep: 28.03.2021.
- Gainluca, M. (2001). Athéisme et agnoscisme dans deux textes clandestins. *La Lettre clandestine*, 10, 183-192.
- Habermas, J. (2008). *Between naturalism and Religion: The Challenge of Democracy*. Paris: Gallimard. <https://journals.openedition.org/chretiens-societes/6957?lang=en>, pobrano 28.04.2021.
- Israel, J.I. (2006). *Enlightenment contested: Philosophy, modernity, and the emancipation of man 1670-1752*. Oxford: Oxford University Press.
- Lanson, G. (1912). Questions diversessur l’histoire de l’esprit philosophique en France avant 1750. *Revue d’Histoire littéraire de la France*, 19 (1), 1-29; 293-317. <https://www.jstor.org/stable/40517085?refreqid=excelsior%3A8143cfbda0e5c3581678acd0d399fb63&seq=1>
- Malebranche, N. (1678). *De la recherche de la vérité*. Paris: A. Plarald. (4ed.)
- McKern, A. (1996). Bilan et perspectives des recherches. XVIIe siècle. *Les manuscrits philosophiques clandestins de l’Age Classique*, 192, 523-535.
- Pichová, D. (2013). Du Marsaisův Filozof. *Pro-Fil. An Internet Journal at Philosophy*, 14(1), 2-6. DOI: 10.5817/pf14-1-503.
- Pintard, R. (1980). Les problèmes de l’histoire du libertinage. *Dix-Huitième Siècle*, 127, 131-162.
- Rogacz, D. (2017). Jak „ Chiny” stworzyły Europę. Narodziny oświeceniowego sekularyzmu w duchu konfucjanizmu. *Diametros*, 54, 138-160. DOI: 10.13153/diam.54.2017.1137138.
- Skrzypek, M. (1989). *Oświecenie francuskie a początki religioznawstwa*. Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Volpilhac-Auger, C. (1994). *Nicolas Fréret, légende et vérité*. Paryż-Oxford: Universitas/Voltaire Foundation.
- Zasoby tajnych filozoficznych manuskryptów – Les-manuscrits-philosophiques-clandestins. <https://www.bibliotheque-mazarine.fr/fr/impc/introduction/les-manuscrits-philosophiques-clandestins>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>